І С Т О Р І Я І П О Л І Т О Л О Г І Я

УДК 94(477.6) «192»

ЖИТЛОВІ УМОВИ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр. ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСУ 1923 РОКУ)

І.О.Кузенко, В.М.Нікольський

На початковому етапі НЕПу задоволення житлових потреб населення стало величезною проблемою, що було обумовлено двома чинниками: з одного боку, руйнацією наявного житлового фонду під час Першої світової та громадянської воєн внаслідок відсутності належного догляду та планових ремонтних робіт, з іншого – урбанізаційними процесами, що вимагали розміщення нових робітників. Запропонована стаття сконцентрована на умовах проживання тих мешканців міст, рудників, селищ міського типу та залізничних селищ Донецької губернії, які з більшим чи меншим ступенем дотримання існуючих вимог були забезпечені дахом над головою.

Необхідно зазначити, що різні аспекти історії українських міст у 20-ті рр. ХХ ст., розвиток соціальної сфери та комунального господарства знаходили своє висвітлення у працях таких авторів, як М.Борисенко [1], Н.І.Коцур [2], О.І.Кокорська [3]. Увага перших двох дослідників була зосереджена переважно на загальнореспубліканських тенденціях. В роботі О.І.Кокорської розглядається Донбас, але в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Тобто, житлові умови мешканців Донецької губернії у зазначений період не стали предметом окремого дослідження, що і зумовило вибір теми даної статті.

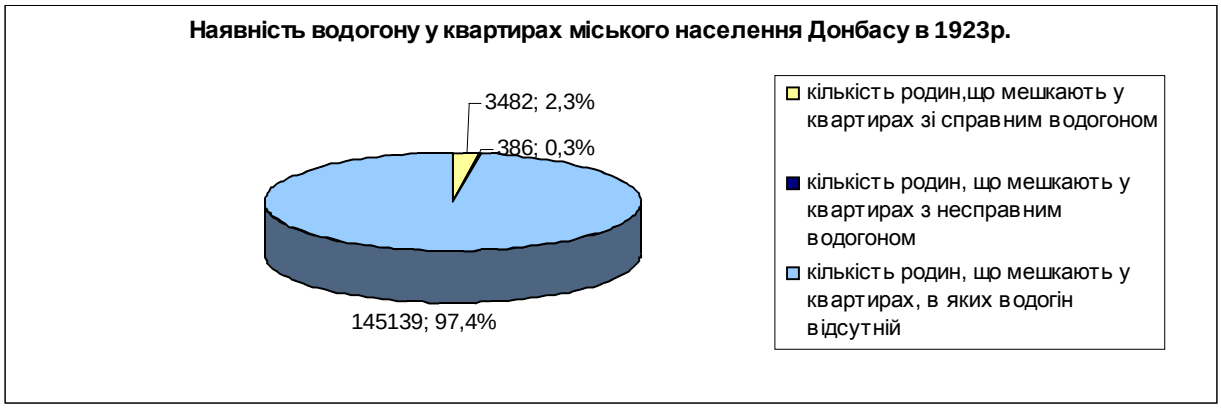
Найбільш інформативним джерелом для нашого дослідження можна вважати матеріали суцільного подвірного перепису Донецької губернії, який було проведено з 27-28 грудня 1922 р. по 15 лютого 1923 р. Цікавим є той факт, що ініціатива його здійснення належала не Центральному Статистичному Управлінню України, а Донецькому губернському виконкому. Більше того, з передмови до видання першого тому перепису відомо, що керівництво ЦСУ навіть перешкоджало його проведенню шляхом заборони своїм спеціалістам співпрацювати з Бахмутом [4]. Завдяки цьому ж опису ми знаємо, що у 1923 р. поняття «міське населення» набуло нового значення, бо у нього включили і селища, мешканці яких втратили зв’язок із сільським господарством [5]. Ще однією цінністю проведеної кампанії було фіксування даних про соціальне становище господарів квартир, їх розподіл за трьома групами: перша – родини робітників, друга – родини, що включали робітників та службовців, третя – решта населення. Ця градація дозволяє вивчати житлові умови різних соціальних груп і робити певні висновки.

Розпочнемо характеристику побутових умов городян із питання досяжності головного елементу забезпечення життєдіяльності людини – води. На жаль, тільки 2653 володіння Донбасу (5,1%) від загальної кількості у 52 тисячі мали водогін. Найбільше у цьому плані пощастило мешканцям міст Кам’янськ та Маріуполь, в яких нараховувалося відповідно 630 та 651 володіння з водогоном [6]. Статистичні дані доводять, що навіть статус окружного міста не гарантував його мешканцям прерогативи мати воду у власних оселях. Так, у Таганрозі водоводом було забезпечено лише 9 володінь з 7,7

© Кузенко І.О., Нікольський В.М., 2008

тис., у Бахмуті – 112 з 3 тис., у Луганську – 121 з 5,1 тис. Володінь [7]. Тобто, наявність питної води у квартирах завдяки роботі системи комунальних служб було скоріше винятковим явищем, подарунком долі, ніж звичною деталлю побуту. Повсякденне життя городянина набагато міцніше було пов'язано з користуванням колодязем (до речі, вони також були дефіцитом, бо з кожних 7 володінь тільки одно мало криницю [8]), що не відрізнялося від способу побутування селян.

Контури цієї картини остаточно прояснить максимально наближена до живих людей статистика. Наступна діаграма відображає співвідношення кількості родин у містах та селищах міського типу Донецької губернії станом на січень – лютий 1923 року, що мешкали у квартирах, забезпечених чи незабезпечених водогоном [9]. Варте уваги включення до загальної суми такої категорії обліку, як одиниці помешкань з проведеним, але несправним водоводом.

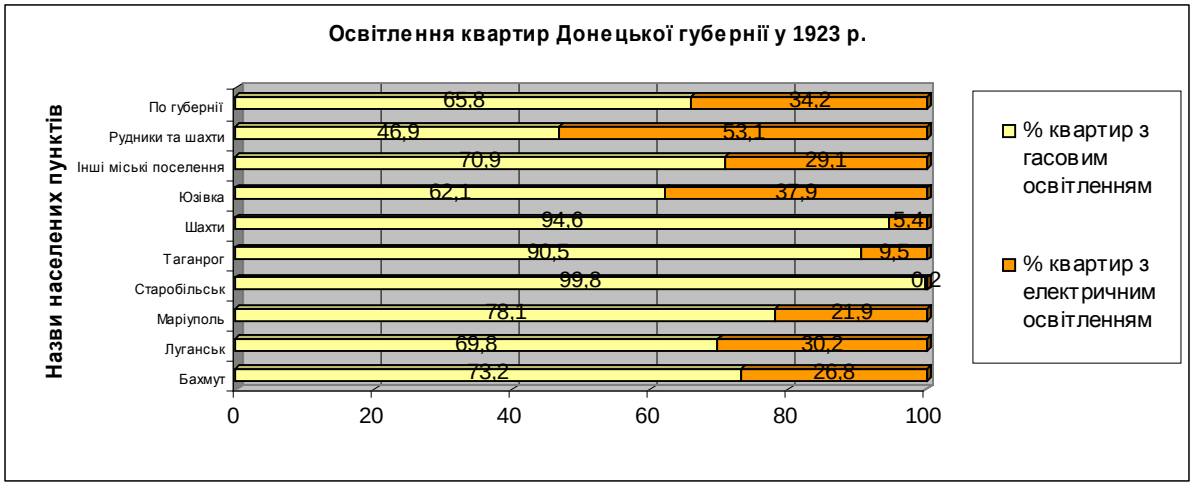

Отже, порівнюючи дані, які демонструють можливості користування водоводом у володіннях та квартирах, відзначаємо, що і без того незначний відсоток (5,1%) зменшився до 2,3%.

Ще гіршими були справи із забезпеченням городян убиральнями. Під час перепису 1923 р. із загальної кількості родин у містах, міських поселеннях та рудниках Донбасу (159007) туалети були зареєстровані в помешканнях тільки 1695 сімей, що складає 1,1%. Вражає той факт, що у Старобільську, Лисичанську, Шахтах та Юзівці не було зафіксовано жодної родини, яка б мала вбиральню у квартирі [10]. Крім того, якщо звернути увагу на соціальне походження тієї мізерної частини міського населення, яке було наділено цим благом цивілізації, з'ясовується, що родини робітників займали у вказаному рейтингу найнижчу сходинку (загалом 284 пролетарські сім'ї мали дану житлову вигоду).

На жаль, у містах Донбасу протягом всього періоду НЕПу далі констатації необхідності вирішення цієї проблеми справа заходила рідко. В архівному документі «Звіт по Луганському відділу комунального господарства за 1928/29 рік» зустрічаємо невтішну фразу: «антисанітарні звички городян за відсутності каналізації не побороти. Тому місто намагається форсувати її облаштування починаючи з цього року» [11].

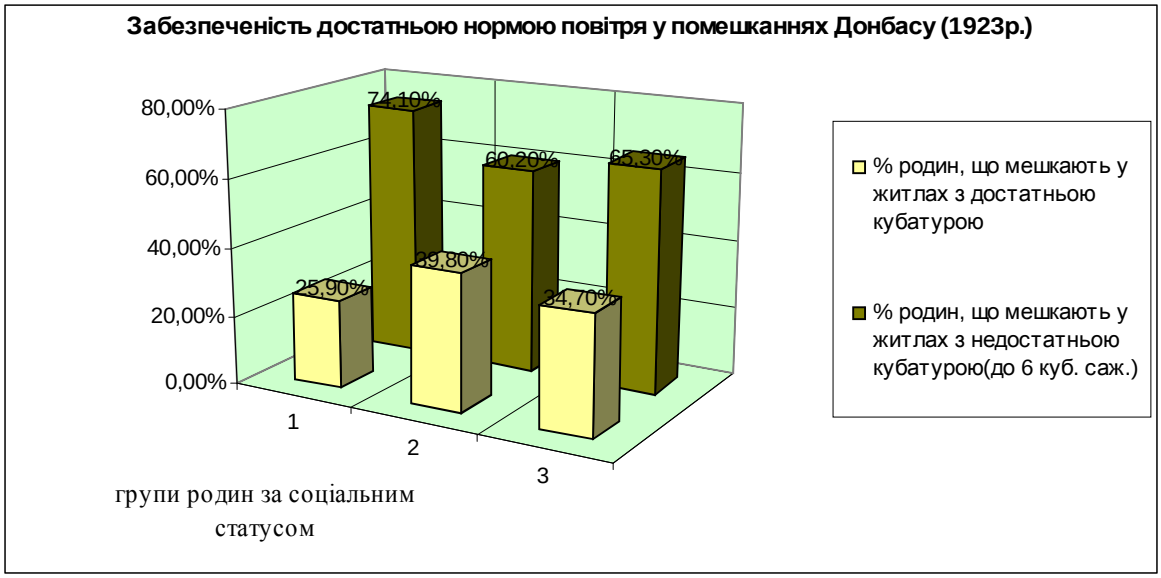
Наступним показником благоустрою побуту городян була електрифікація житла. В нашому розпорядженні є відомості про кількість помешкань, які були оздоблені електрикою чи гасом: з 147,7 тис. квартир лише 34,2% мали електричне освітлення, при чому половина з них була розташована на рудниках і трохи більше третини – в групі «інші міські поселення». Докладніше цю ситуацію окреслить наступна діаграма[12]:

Таким чином, і в цьому випадку вирізняється вже згадувана у ситуації з водогоном особливість відсутності зв'язку між високим статусом населеного пункту та наданням більш повного переліку комунальних послуг. На противагу сучасності, в першій половині 20-х рр. XX ст. міста Донецької губернії нерідко не мали переваг водопостачання та електрифікації, навпаки, у мешканців маленьких робітничих поселень рудників було більше шансів скористатися покращеними житловими умовами через близькість шахт і заводів, які інколи «ділилися» промисловими мережами водоводів та електричного освітлення з населенням.

Гігієнічні обставини проживання рельєфно окреслює фарба під назвою «кубатура помешкань». Щоб зрозуміти дійсний стан речей, насамперед з'ясуємо правила. Станом на 1923 рік задовільна норма повітря на одну особу дорівнювала 3 куб. саж., а гранична норма становила 1,5 куб. саж. Спеціалісти, які займалися розробкою матеріалів перепису, зазначали, що перша цифра є більш прийнятною та логічною через зайнятість певного простору з цього об'єму піччю, меблями і т.д. Застосування такої норми до середньої квартири з 4 мешканцями вимагала наявності простору в 12 куб. саж. Проте родин, що дійсно займали помешкання об'ємом 10 і більше куб. саж., було надто мало в Донбасі – 16463 з 158482 сімей губернії. Тобто, лише 10% родин мали цілком сприятливі житлові умови[13].

Якщо розглянути це питання, спираючись на розмір мінімальної норми у 1,5 куб. саж. на особу, яку лише умовно можна вважати достатнім, отримаємо результати, втілені у діаграмі [14]:

Як бачите, потреби жодної з соціальних груп, позначених цифрами (1 – родини робітників, 2 – родини, що включали службовців та робітників, 3 – решта населення), не були навіть наполовину задоволені. Але найгіршими показниками все ж таки вирізнялася перша група (74,1% робітничих родин мешкали у оселях, які не відповідали найнижчим нормам). Більше того, 43% загальної чисельності даної соціальної верстви Донецької губернії проживали у коморах об'ємом від 1 до 4 куб. саж. [15].

Нагадаємо, що мова йшла про граничну норму, нижча за яку визнавалася шкідливою для здоров'я. Тобто, другий ряд даних у наведеній діаграмі демонструє вельми скрутне становище у справі забезпеченості достатньою кількістю повітря 66,5% усіх міських родин Донбасу. Розробники матеріалів перепису коментували цю ситуацію таким чином: «У масі випадків на душу припадає можна сказати «домовинна» норма, така кількість кубатури, що насилу можна при її наявності дихати» [16]. Невдовзі знаходимо і пояснення її причин: «Переповнення міст прийдешнім елементом, відсутність нових квартир спонукало шукати притулок, часто робити з однієї великої квартири дві маленькі. Саме поняття «квартира» зараз, порівняно з попередньою термінологією, змінилося. Тепер це вже не частина будинку, зайнята однією родиною, одним господарем квартири, а помешкання (колишня одна квартира), зайняте кількома сім'ями, але які живуть ізольовано одна від одної, кожна зі своїм бюджетом» [17].

В Донецькій губернії у 1923р. 9 862 особи мешкали в казармах та гуртожитках, де середній показник кубатури жител дорівнював 1,19 куб. саж. Мінімальна цифра для цього типу помешкань була зафіксована в місті Шахти – 0,65 куб саж., та селищі Гришино – 0,7 куб. саж; максимальна – на рудниках та шахтах Бахмутської округи (2,37 куб. саж), та у місті Старобільськ (1,71 куб. саж) [18].

Подібна щільність проживання загрожувала як поступовою деформацією традиційних родинних взаємовідносин, так і швидким поширенням різноманітних захворювань (від так званих «соціальних хвороб» до епідемій).

Вражає відвертість висновків, які було зроблено у 1923 р., про неспроможність на даному етапі забезпечити гідні умови міському населенню. Автор розробки матеріалів перепису, професор С.Жилкін, зазначає: «Вивчення Донбасу демонструє певне загальне погіршення житлових умов, більшу, ніж до війни ущільненість населення. Водночас усі дані, а особливо відомості про кубатуру повітря на особу групи робітників, категорично ведуть до висновків про вкрай кепські житлові умови робітничого населення навіть тепер, за робітниче-селянської влади. Досі робітники мешкають часто в підвалах, в коморах-квартирах, не маючи не тільки гігієнічної норми на душу – 3 куб. саж., але й граничної норми в 1,5 куб. саж.» [19].

Отже, на основі вивчення статистичних даних та матеріалів розробки перепису можна зробити наступні висновки:

- рівень благоустрою будинків та квартир у першій половині 20-х рр. XX ст. залишався дуже низьким, і навіть зазнав втрат порівняно з дореволюційним та довоєнним. Житлові умови більшості городян не відповідали найменшим санітарним нормам, що пояснюється двома чинниками: обмеженими можливостями, або відсутністю комунальних мереж (у переважній більшості осель взагалі не було водогону та каналізації), і перенаселенням квартир внаслідок житлової кризи і постійної міграції населення;
- класовий підхід, що спостерігається під час вивчення розробок матеріалів перепису, розподіл населення за соціальними групами і підвищена увага саме до робітничих родин є цілком логічними для зазначеного періоду. Вони мають як ідеологічне підґрунтя – пролетаріат було проголошено панівним і найбільш свідомим класом у суспільстві, й Донбас мав стати ареною показових зрушень, так і практичне – країна опікувалася здоров'ям та відпочинком робітників не

як такими, а у зв'язку з їхнім впливом на продуктивність праці та удосконалення виробництва;

- аналіз ситуації приводить до виокремлення цікавих, досить кумедних особливостей, які кардинально відрізняють вказаний період від сьогодення. Перша – навіть статус окружного центру не гарантував наявності у ньому комунальних вигод, і навпаки, маленькі поселення біля рудників та шахт мали можливість бути хоча б частково забезпеченими електричним освітленням чи водогоном. Друга – міста та міські поселення Донбасу з точки зору умов проживання городян ще не набули переваг нового способу побутування у сучасному розумінні, бо надто рідко і невпевнено могли запропонувати полегшене, у порівнянні з сільською моделлю, ведення повсякденних справ у сфері хатнього господарства та особистої гігієни. У роки НЕПу житло у містах ще не так приголомшливо відрізнялося від сільського, бо пересічний будинок мав один поверх, на якому розміщувалася невелика кількість переважно одно-двокімнатних квартир без вигод. З іншого боку, в силу конкретно-історичних умов встигли розвинутися негативні риси міського проживання: значна перенаселеність помешкань руйнувала духовні основи родинного та сусідського побутування, обмежувала особистий життєвий простір кожної людини, сприяла встановленню шкідливої для здоров'я обстановки нестачі повітря, швидкому розповсюдженню заразних захворювань та епідемій.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена состоянию жилищных условий городского населения Донбасса в первой половине 20-х гг. XX ст., которые были изучены с помощью материалов переписи 1923 г. Выясняется степень благоустроенности квартир по следующим показателям: наличие водопровода, уборной, электрического освещения, кубатура жилищ.

Установлено, что существовавший уровень предоставления коммунальных услуг совершенно не соответствовал потребностям населения.

SUMMARY

The article is devoted to living conditions of urban population in first half 1920s in Donetsk' region, which was studied on base of census materials of 1923 year. Authors try to find out amount of the comfortable apartments by means of following factors: presence of the pluming, toilet, electric illumination, cubage of houses.

It is determined that existed level of the public utilities absolutely did not satisfy the demands of the inhabitants.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть. – 2006. – №6. – С.68-77; Його ж. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки XX ст.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 4-5. – С.70-78.
2. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К.,1997. – 27 с.
3. Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-ті роки XX ст.) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К.,1995. – 21 с.
4. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том первый. Промышленность Донбасса. – Харьков, 1923. – С.5.
5. Там само. Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.9.
6. Там само. – С.11.
7. Там само.

8. Там само.
9. Підраховано та складено авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи.- Харьков, 1923. – С.66-73.
10. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.23.
11. Державний архів Луганської області. – Ф.Р-597, оп.1, спр.111, арк.89.
12. Складено авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.15.
13. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.28.
14. Складено авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.28.
15. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.26.
16. Там само. – С.29.
17. Там само. – С.30.
18. Підраховано авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.76-81.
19. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.33.

Надійшла до редакції 11.06.2008 р.

УДК 941/ 949

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVIII-XIX ст.

С.О.Борисевич, Н.Р.Темірова

З огляду на аграрну реформу, що з ускладненнями проводиться в Україні, актуальною є тема, що висвітлюється у статті. У разі легалізації права на продаж земельних угідь сільськогосподарського призначення буде відкритий шлях для формування різних форм власності на землю.

У дореволюційній, радянській, українській та зарубіжній історіографії лише побіжно, з метою більш ґрунтовного розкриття вибраної теми дослідження, науковці аналізували законодавство, яке регулювало поземельні відносини в Правобережній Україні. Поглиблено законодавче регулювання процесів в поземельних відносинах досліджували дореволюційні історики-юристи, статистики та філологи, які, перебуваючи на чиновницькій посаді і виконували доручення свого керівництва. Ці дослідження, як правило, переслідували певне політичне замовлення.

Одним з перших, хто досліджував унормування поземельних питань краю був Д.П. Журавський. Він займав посаду секретаря та редактора статистичного відділення при університеті св. Володимира. Як статистик він порівнював принцип наділення землею великоросійських селян і гречкосіїв Київської губернії та побіжно звертався до правового регулювання російським законодавством цього питання, не вказуючи на

© Борисевич С.О., Темірова Н.Р., 2008